

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ "НАЗВИ ЗБРОЇ ТА ЇЇ ЧАСТИН"
(на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.)**

Гриценко Світлана Павлівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Військова лексика як невід'ємний компонент словникового складу мови активно розвивалася в XVI–XVII ст., що було зумовлено суспільно-політичною ситуацією в Україні. Вогнепальна та холодна зброя, акумулюючи найновіші досягнення тогочасної світової техніки військового виробництва, всебічно представлена питомими та запозиченими номінаціями в староукраїнських писемних пам'ятках. Історія цих лексем – це історія становлення, унормування української літературної мови, це історія розвитку українського військового ремесла і виробництва, основана на зростанні чи зменшенні позначень відповідних реалій.

Ключові слова: лексико-семантична група, запозичення, питомі одиниці, мова-реципієнт.

Історія військової лексики – це історія становлення і розвитку спеціальної термінологічної системи лексики, яка є невід'ємним компонентом словникового складу української мови і в різний час була об'єктом наукового інтерпретування багатьох лінгвістів. Однією "...з перших спроб опису військової лексики давньої спільнослов'янської мови" [Сороколетов 1970, 9] була робота А. Буділовича [Буділович 1878–1882], яку високо оцінив І. Бодуен де Куртене, назвавши "...великою чудовою працею... в жодній слов'янській літературі до цього часу не було подібного твору, і навіть у світовій науковій літературі, крім відомої книги Пікте, навряд чи знайдеться щось подібне, сплановане і виконане з настільки широким розмахом..." [Бодуэн де Куртенэ 1880, 42]. Деякі групи військової термінології та фразеології були описані в докторській дисертації Ф. Філіна [Филин 1949, 166]. Лексика, що виражає поняття, пов'язані з військовими подіями описаними в Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису, була проаналізована з погляду семантики у дослідженні А. Генсьорського [Генсьорский 1961, 51–66, 112–120, 155–162, 183–188]. Значний внесок в едицію військової лексики зробила С. Ледяєва [Ледяева: 1954; 1959; 1980], яка всебічно проаналізувала (з точки зору семантичної, словотвірної та фразеологічної) 315 слів і виразів, які номінували поняття військової сфери в давньоруській мові; дослідила проблему синонімії у сфері військової лексики та фразеології. Слова на позначення військових понять другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст., стали предметом зацікавлення М. Тузової [Тузова 1956], яка основну увагу приділила "...встановленню нових явищ у військовій термінології і аналізу закономірностей лексико-семантичних змін і зрушень в цій термінології" [Сороколетов 1970, 14]. Аналіз військової термінології, зафіксованої в писемних пам'ятках XVI–XVII ст., на тлі інших тематичних груп лексики проводиться у ряді досліджень російських вчених, зокрема Л. Кутіної, О. Порохової, Д. Гариб'яна [Кутина 1955; Порохова 1952; її ж, 1969; Гариб'ян 1956]; стан лексики цієї тематичної групи "...розглядається як результат історичного розвитку мови" [Сороколетов 1970, 14]. Цікавими є дослідження про функціонування деяких груп військової лек-

сики в окремих писемних пам'ятках, зокрема це роботи С. Март'янової, А. Абдульманової, В. Максимова, Р. Сидоренко, В. Ільєнко, І. Хаустової [Март'янова 1952; Абдульманова 1958; Абдульманова 1966; Максимов 1958; Сидоренко 1958; Сидоренко 1960; Ільєнко 1960; Хаустова 1958]. Першим дослідженням, в якому автор намагався узагальнити процес історичного розвитку давньоруської лексики, невід'ємним компонентом якої є військова термінологія, є праця П. Черних, яка, як зізнається сам автор, є своєрідним зібранням "деяких матеріалів спостереження, етимологій, лексикологічних ескізів" [Черних 1956, 3]. Вагомим внеском в осмислення ролі внутрішньомовних та позамовних факторів розвитку лексичної системи в діахронічному аспекті, значення іншомовних впливів на цілісність мовної системи, співвідношення запозиченої та питомої лексики та відношень між ними в межах певної тематичної групи стала праця Ф. Сороколетова "Історія військової лексики в російській мові XI–XVII ст." У білоруському мовознавстві військова лексика була предметом наукових зацікавлень О. Булики [Булька 1972; 1980] та Н. Пометько. [Пометько 1985] В українському мовознавстві військова лексика аналізувалася крім вищезгаданих лінгвістів Р. Сидоренко та А. Генсьорського, ще такими українськими мовознавцями як Ф. Ткач, Л. Батюк, П. Ковалів, А. Бурячок [Ткач 1954; Батюк 1957; Батюк 1959; Батюк 1970; Ковалів 1962; Бурячок 1983]. Значення іншомовного впливу у процесі формування військової лексики було висвітлено у наукових розвідках М. Рогаль, Г. Халимоненка, С. Гриценко, Л. Мурашко, Я. Яремка, Я. Рибалки, Т. Михайленко, Л. Туровської, О. Андріянової, назви військового одягу, в тому числі й іншомовні, досліджено у працях Г. Миронової, В. Горобця, Г. Войтів, Н. Яценко [Рогаль 1965; 1969; Халимоненко 1993; Гриценко 2003; 2006; 2011; Мурашко 1997; Яремко 1997; Рибалка 1998; Михайленко 1996; Туровська 2005; Андріянова 2011; Миронова 1977; 1978; Горобець 1979; Войтів 1991; 1995; Яценко 2007; 2009]. Однак досі лишається актуальним створення наукової розвідки, в якій би були закумульовані військові запозичення з *різних* мов, що зафіксовані староукраїнськими писемними пам'ятками XVI–XVII ст., досліджений їх шлях потрапляння у мову-реципієнт, з'ясовані мовні та позамовні причини з'яви цих запозичень та їх співіснування з питомою лексикою, проаналізовані парадигматичні відношення в межах даної тематичної групи лексики.

Історія військової лексики має свої етапи формування, кожен з яких характеризується певними умовами і закономірностями розвитку. Українська військова термінологія, як російська та білоруська, пройшла складний шлях творення та усталення [Див.: Сороколетов 1970, 362–363; Булька 1980, 60–61]. На думку Л. Мурашко, історія української військової лексики починається в княжі часи, а формування військового словника сягає спільнослов'янського періоду; іншомовні запозичення у системі військової лексики цього періоду складають ще досить незначний прошарок [Мурашко Автореф. 1997, 13]; наступний період пов'язаний з процесом формування козацтва як національної військової організації; він "...позначений специфічними геополітичними умовами", що спонукали "до значних змін в українській військовій термінології: узвичаєні слов'янські військові терміни витісняються тюркськими лексичними елементами" [Там само]. Зауважимо, що на думку Г. Ха-

лимоненка, процес наповнення системи української військової термінології тюркськими лексичними елементами розпочався ще в X ст. і тривав аж до XVIII ст. – протягом усього історичного періоду формування та модернізації збройних сил України; "вирішальну роль у формуванні іншомовної частини української військової термінології XI–XV ст. грали говори Чорних Клобуків, половців, кипчаків Степової України" [Халимоненко Автореф. 1993, 22]. Цю думку поділяє й Я. Яремко, вказуючи на інтенсивні інтеррегіональні військові контакти населення Київської держави з тюркськими племенами, варягами і Візантією, які спричинили проникнення чужомовних лексичних елементів, з-поміж яких переважали тюркізми: *канчук, кістень, колчан*" [Яремко Автореф. 1997, 4]. XV–XVI ст. – окремий період розвитку військової лексики, окреслення якого пов'язане з поширенням в українських землях польського військового устрою. Писемні пам'ятки цього періоду фіксують, що "поряд із словами слов'янського та тюркського походження у системі, зокрема, військових звань та посад українських козаків з'являються полонізми: *залога, в'язень, жовнір*. У ранговій ієрархії Війська Запорозького поряд із слов'янськими лексемами (*писар, суддя*) вживалися тюркські терміни (*джура, осавула, отаман*)" [Мурашко Автореф. 1997, 13]. Наступний етап розвитку української військової термінології пов'язують з першим українським Відродженням – XVI–XVII ст. "У цей час посилюється увага до латинської мови як джерела поповнення словникового складу літературної мови (*комисар, каштелян, реєнт*)" [Там само]. Особливо відчутно іншомовні назви поповнювали українську військову лексику, на думку Я. Яремка, саме в цей період: "Поширення магдебурського права в Польсько-Литовській державі значною мірою посилювало вплив германізмів: *гільза, гвер, куля, шомпол, шріт, штик*. Відчутного імпульсу надав приплив слів з французької мови: *амуніція, багнет, карабін, лафет, петарда*, а також латинізмів та термінів з італійської мови: *мушкет, піка, пістолет, картеч*; запозичення з чеської – *гуфниця, пищаль, рушниця*. Спорадичним є вкраплення з угорської мови (*булат*) та ін." [Яремко Автореф. 1997, 6]. Автор зазначає, що у XVIII ст. внаслідок зміни геополітичної ситуації "переривається розвиток української військової термінології, законсервувавшись на теренах Центральної і Лівобережної України у народнорозмовній стихії до кінця XIX ст. У Галичині часткова реанімація української військової термінології відбулась у 1848-1849 рр. ("Руководство до вправи для стражі народної", 1848)" [Яремко Автореф. 1997, 7]. Зауважимо, що деякі дослідники, зокрема Н. Яценко, розглядаючи формування назв військового одягу в українській мові в діахронічному аспекті, виділяє сім етапів формування військової термінології [Яценко 2009, 20–25].

Осмилення кожного етапу творення військової лексики дозволить лінгвістам внести уточнення, а в деяких моментах і переписати історію творення цієї ТГЛ української мови та її лексичного складу загалом. Адже "історія лексики певної тематичної групи відтворює картину стану і історії того чи іншого ремесла, виробництва і т. п. (на основі зростання чи зменшення позначень відповідних реалій). Вивчення історії лексико-семантичних груп дає можливість відтворити картину істинно мовних процесів, які спричиняють закономірності розвитку лексики" [Сороколетов 1970, 23].

Невичерпним джерелом дослідження історичних віх життя українців, а відповідно і їх мови, яка всотувала усі зміни, що відбувалися в різних сферах життєдіяльності суспільства, стали лексичні запозичення. Предметом нашого зацікавлення є лексичні запозичення, які фіксуються українськими писемними пам'ятками XVI–XVII ст. на позначення військових понять. Це був час "могутніх козацьких повстань, які показали сучасникам впливовість і державотворчі можливості української козаччини, час особливо активної боротьби козаків як захисників південних степових кордонів України і водночас це доба важливих реформ релігійного життя, формування нових громадських структур, ...небаченого раніше пошквалювання літературного життя" [Історія 2001, 482]. Звертаючись до пам'яток XVI–XVII ст., ми можемо часто натрапити на опис історичної ситуації в Україні зазначеного періоду. Зокрема, "Волинський релігійний вільнодумець" так характеризує становище українців у "своїй хаті": "... той же нынѣ гнѣвъ божий постиг руси за тоє, як тогды жидову, и выдал их тым же ляхом в неволю, що и землю их за неволники мают, же и вѣру их в них кгвалтят" [Волинський 1905, 82].

Українська мова активно реагувала на всі зміни, які відбувалися в суспільстві, вона рясніє запозиченнями з різних мов; не є винятком і тематична група лексики "військова справа", в межах якої ми можемо окреслити лексико-семантичні групи: військове маневрування (*маршъ, експедиция, пасъ*); військова тактика і стратегія, військові дії (*утарчка, потычка, алла-алла, безбаи, сакма, чамбул, яса, сидло, боевати, варовати, здрада, форитовати, звитяжство, поражка, **класка**, зтачати, уторгненьє, штурмовати, перенагабане, натарте, облежене, отворотъ, уступувати, отпудити, пляць, побоиско*); військові підрозділи та роди військ, тип військової служби (*драганя, гуфець, тварнизонъ, твардия, кварцяный, корнетъ, легионъ, подездъ, райтария, чата, чамбуль, гайдуцтво, **отсѣчь**, ватага, президіумъ, варта, карауль, компанія*); організація війська та його побутування (*вербунокъ, абишитъ, строй, поратунокъ, котера, пицованьє, **повѣтряникъ**, кошъ, куринъ, майдан, табір*); військове спорядження (*бехтеръ, галжбантъ, гелмъ, **павѣза**, зверцадло, карваишъ, кирисъ, наспизоване, похвы, пошвы, ойстро, цекавза*); назви зброї та її частин (*зброя, бронь, армата, риштунокъ, узброєне*): назви вогнепальної зброї (*гаковница, аркабузь, мушкетъ, бардабушка, гвѣнтувка, флинта, **фүзѣя**, куроць, ладунокъ, дѣло, карабинъ, шротъ, куля, граната, гранатъ*); назви холодної зброї (*гротъ, дарда, шефелинъ, оцепъ, шпада, шабля, шабелтасъ, тилецъ, галабартъ, желязко, кончеръ, килефъ, ковчанъ, мусатъ, кордъ, пуйналь, аркан, булат, чеканъ, ганлжар, канчук, карбач, келеп, кестень, кобур, сагайдак*); військове командування та його діяльність (*директоръ, дуксъ, гетманъ, годножъ, снерал, конфедератъ, рейментарство, джура, осавула, отаман, товариш, муштровати, пописъ*); атрибути військової влади; військові регалії та символіка (*гелмъ, барабан, буздиган, киндяк, китайка, кобза, сурма, тулумбас*); воїн, зброєносець (*гермекъ, здрадця, драбъ, **драбовал**, драганъ, гайдукъ, галабартникъ, запасникъ, зашитникъ, звитяжца, козакъ, копийникъ, оборонца, добоишъ, лазука, спекуляторъ, подхватачъ, стражникъ, стражъ, шпикгъ, новозатяжный*); військові трофеї (*жолдъ*); військово-транспортна техніка

та її складові частини (*галяра, жатгель, байдак, катарга, каюк, сала, чайка, чардак, аргомак, арчак, огир, табун, чапрак*); полон; поранення; смерть як наслідок військових дій (*крвавє, крѣвѣитнѣса, крѣвѣобитнѣй, брочити, помордовати, страчене, снєць*); назви оборонних, фортифікаційних споруд (*зашанцованьє, привалокъ, стражница, стрѣлница, шанецъ, варовнѣй, белюарда*).

Детальніше зупинимось на аналізі ЛСГ "назви зброї та її частин". Кардинальні зміни, які відбулися у військовому будівництві, "поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для не лише європейського, а й азіатського регіонів, у середині XVII ст. дало змогу Б. Хмельницькому істотно збагатити скарбницю світового воєнного мистецтва" [Чухліб 2003, 293]. Рівень озброєння армії та військових утворень був найвагомішим показником розвитку будь-якої держави досліджуваного періоду. Не стояла осторонь цього процесу й "українська армія доби Національно-визвольної війни середини XVII ст.", яка найбільше славилася своїм "вогнистим військом"; гетьман Б. Хмельницький постійно наказував своїм полковникам, щоб їхні підрозділи були "з доброю вогнепальною зброєю" та "мали свою зброю, стрільбу" [Там само, 313]. В Україні використовувалася зброя як місцевого, так і іноземного виробництва, зокрема, польського, турецького, іранського, російського, французького, голландського.

Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. фіксують питомі лексеми на позначення збірного поняття "зброя" – *оружже* (> *оружный* "озброєний"), *железо*. Наприклад: "ѿ вѣвожже(н)є припра(в) вое(н)ны(х) и всѣкого желѣза до зе(м)ли неприятє(л)ское" [ВЛС 1566, 38]; "В тую раду ити пѣшо, безъ всякого оружжа" [Летопись Самовидца 1878, 74]. Лексема *оружья* з тим самим значенням відома і в сучасній українській мові, хоч кваліфікується як застаріла [ЕСУМ 4, 215–216]; синонімом до неї у писемних пам'ятках виступає лексема *зброя* (1564): "...здобичу немалую войско... взяло: зброй большъ двухъ тысячъ" [Акты, относящиеся к истории Западной России, III, 134] або "Козакъ нѣмаючи нѣ зброи, нѣ шишака, Стигає(т) Татарь: бы могль допа(с)ти Лошака" (1622) [СУМ 11, 78–79]. Зауважимо, що одні дослідники вказують на польське походження лексеми *зброя*: "п. zbroja "зброя" зіставляється з groiс "пустувати, витворяти" (первісно "рубати")" [ЕСУМ 2, 248; Булика 1980, 69], інші – не згадують про польське коріння [СУМ 11, 78–79], хоча в похідних дериватах (*збройне* (-о, -ий) "збройно" < стп. zbrojnie [СУМ 11, 78–79]) вказують на польськомовне джерело запозичення (> *незбройный* "неозброєний", *узброяти*, -ся "озброювати, -ся", *узброєне* "озброєння" [МСТ 2, 420; 1, 485]). Для номінації збірного поняття "зброя" пам'ятки досліджуваного періоду фіксують ще одну лексему – *бронь* (*бронъ, броня*), яке, на думку Є. Тимченка є польським запозиченням (< стп. *bron* "те, що служить для оборони, оружже, зброя, узброєння" [СУЯ, 143]. Цю позицію поділяють й інші вчені [пор.: Булика 1980, 69; SSP I, 163]). Однак укладачі ІСУМ та Є. Тимченко [СУМ 3, 76; МСТ 1, 70] це слово зараховують до питомої лексики української мови. Існує й інша думка щодо походження слова *броня*: "псл. вгълја запозичено з германських мов; гот. brunjō "броня, панцир, лати", двн. brunja, brunna "тс.", дангл. brunnia "нагрудник" запозичені з кельтських мов" [ЕСУМ 1, 262–263]. Вперше ця лексема зафіксована в "Описі Брацлавського зам-

ку", який датується 1552 р.: "всякую бронь побрати казаль." [Опис Брацлавського замку 1552, 143]; зустрічається вона в пізніших староукраїнських писемних пам'ятках, зокрема в "Хронографі" (сер. XVII ст.): " Возми бронь твою сагайдакъ и лукъ, а выди на поле" [Рукописный, 41]. Зауважимо, що у старобілоруських пам'ятках ця лексема з'являється раніше – 1434 р. [Булика 1980, 69]. Найбільшого поширення в староукраїнських писемних пам'ятках на позначення збірного поняття "зброя" набув латинізм *армата* (*аръмата, гармата, гаръмата*) < стп. *armata, harmata*, що сягає іт. *armata* < слат. *armata* < арма. [ЕСУМ 1, 475]: "...армату и аппаратамента до ней належать, быдло, стадо, спрять домовый ... побрали, поплюндровали" [АрхЮЗР Ч. III, т. 1., 380] або "...с пулгаками, шаблями и и(н)шою а(р)матою... кгва(л)то(в)не наеха(л)..." [ДМВН, 60]. Зауважимо, що лексема *армата* зафіксована ще із значенням "військо", зокрема у "Материалах для истории воссоединения Руси" П. Куліша: "Гетманъ запорозский зъ гарматою стануль въ Бѣлой Церкви" (1630) [Кулиш 1877, 302] та у "Віршах" Григорія Богослова:

"Зевшоднь аръматою мощно обляжеть,
И кождому противъ него сердце звяжеть"
[Вірші з трагедії 1630, 166].

У староукраїнських писемних пам'ятках на позначення поняття "зброя" (а також "снаряд, гармата; спорядження") вживалося ще одне запозичення – *риштунокъ* < нім. *Rüstung* [МСТ 2, 273] або < нвн. *rüsten* "споряджати, озброювати" [ЕСУМ 5, 86]: "Козаки зъ обозовъ своихъ противу Поляковъ на румакахъ добрихъ и въ шахахъ при риштункахъ дорогихъ, школу рицерскую на подивлене и послѣдній страхъ Ляхомъ отправовали" [Летопись Грабянки 1854, 54].

Назви вогнепальної зброї та її частин.

Одним із улюблених і шанованих видів вогнепальної зброї козаків була рушниця, яка мала декілька різновидів. "Про високу культуру користування і збереження рушниць та пістолів у козацькому середовищі свідчить наявність спеціальних "ольстр" – чохлаів із різнобарвного сап'яну, сукна або оксамиту, гаптованих золотою або срібною ниткою. Велику повагу до рушниці як основної зброї українського війська засвідчує факт використання відомого зображення козака з мушкетом на державних печатках та прапорах Гетьманської України другої половини XVII–XVIII ст." [Чухліб 2003, 314].

На позначення цього виду зброї в староукраїнських писемних пам'ятках відбито ряд лексем, зокрема питомих: *пѣщаль* "пищаль, вид гвинтівки" < "псл. **piščal* < **piskēl* похідне від **piščati* < **piskēti* "пищати"; значення "сопілка, дуда, трубка" згодом на підставі схожості було перенесене на вогнепальну зброю" [ЕСУМ 4, 382]: "...мнѣ пѣщаль татарскую ... подариль" [Дневник Марковича Ч.1., 1893, 307]; у "Лѣтописі Грабянки" зафіксована лексема *самопаль* "гладкоствольна рушниця в козаків, що заряджалася через дуло" [ІУМЛФ, 499]; лексема *пулгакъ* зі значенням "коротка гаківниця, мушкет зі штиком" згадується в АБМУ: "Пулгак коштовал десет золотых" та в інших пам'ятках [МСТ 2, 258; ДМВН, 57]; *кобыла* "(вид вогнепальної зброї) кобила": "На завтре знову нѣмцѣшту(р)мовали ... кулѣ с кобиль на црковъ падали" або "теды насланцы... // ... ударивши въ бубонъ, учинивши окрикъ,

сь кобыль стрелять и волатъ... почали" [ІСУМ 14, 154]; *коза* "(вид вогнепальної зброї) коза": "гако(в)ни(ц) три(д)ца(т) осмь две с ни(х) бе(з) кѣ(р)ко(в), а три(д)ца(т) межи ними побо(л)ши(х) козами зову(т)" [ІСУМ 14, 163]. Зауважимо, що О. Булика не погоджується з думкою українських істориків мови щодо питомого "коріння" лексеми *пулгакъ*, яка визначається дослідником як польське запозичення: "*пулгакъ* (*полгакъ*) "срѣльба сярѣдней велічыні" 1582 < стп. *pulhak*" [Булика 1980, 70]. Пам'ятки фіксують також цілий ряд запозичень для номінації поняття "рушниця". Часто-вживаною є лексема *гаковица* (*гаковниця*, *гаковъница*, *гакивница*) < стп. *hakownica* "вид зброї, гаківниця" [ІСУМ 6, 183; SSP II, 47], що була запозичена із стч. *hakovnica* [Булика 1980, 70; Reczek 1968, 63] і походить від "свн. *hākenbühse* та складається з основ іменників *hāken* "гак" і *bühse* "рушниця; бляшанка" [ЕСУМ 1, 454]. С. Тимченко та О. Булика уточнюють значення цієї лексеми, вказуючи, що це "рід довгої важкої на дерев'яній підставці рушниці, що вживалася по фортецях і закріплювалася гаком до землі" [ІСУЯ, 502; Булика 1980, 70]. Перша писемна фіксація цього запозичення – 1529 р.: "И съ тыхъ пенязей казали есмо имъ... гаковницы, и порохи, и иные потребности ку оборонь местской справовати" [РЕА 1, 167], зустрічається і в пам'ятках пізнішої доби, зокрема "Львівський літопис", описуючи події середини XVII ст., зазначає: "та(м) же єдни били козаки, а другіи дель щона(и) бо(л)ши(х) три взяли, и гаковни(ц) // двь и в сво(и) обо(з) впровадили." [Львівський літопис, 168–169]; пам'ятки фіксують також похідний прикметник *гаковничный*: "Куль гако(в)ничъныхъ железныхъ сви(н)цомъ обълитыхъ двесте" [Опис Київського замку 1552, 36 зв.] або: "Пороху пуше(ч)но(г) с чотыри решота, пороху гако(в)ни(ч)но(г) боче(ч)ка" [Опис Остерського замку 1616, 1 зв.]. Для номінації "ручної зброї без багнету з монтовим запалом", тобто тієї рушниці, яка заряджалася з дула, в українській мові XVI–XVII ст. вживалося запозичення з польської мови *аркабузь* (*гаркабузь*, *гарькабузь*) < стп. *arkabuz*, *harkabuz*, яке своїм корінням сягає нім. *Arkebúse* та фр. *arquebuse* < "зводяться до іт. *archibugio*, *archobugio*, *arcobugio* «аркебуз», що виникло з свн. *hākenbühse* «тс.»" [ЕСУМ 1, 85; SP I, 216; SJP I, 202]: "... а князь дей Ярославъ гаркабузомъ Желеха межи очи на голову вдарилъ" [Archiwum VI, 250]. Зауважимо, що українські писемні пам'ятки фіксують полонізм *бардабушка* (< пол. *berdebuska*), який позначає "гаркебуз, рід стрільби" (1583) [ІСУЯ, 58; пор.: Булика 1980, 67–68]. Староукраїнські писемні пам'ятки фіксують також чеське запозичення – *рушница*, *рушница* "рушниця, різновид легкої, ручної гаківниці" (> *рушничый*) < ч. *rušnice* "вогнепальна ручна зброя", як і слц. (заст.) *rušnica* "пищаль, рушниця" є похідним від "рука" [ЕСУМ 5, 151; пор.: Булика 1980, 70; SSP VIII, 49; Brückner 469]; деякі дослідники не поділяють думку щодо іншомовного походження цієї лексеми [МСТ 2, 302]; вона раніше з'явилася у старопольських (1478 р.) та старобілоруських (1510 р.) пам'ятках, а згодом і в староукраїнських: "Слюсаръ ... принюсь 2 фузѣя, чили ручницѣ" [Дневник Марковича. Ч. I., 233; ДМВН, 60]. Іншим видом рушниць була *фузѣя* "рушниця" [МСТ 2, 457], "вид флінти" [ІУМЛФ, 500], "старовинна рушниця з кременем" [ЕСУМ 6, 136]. Ця лексема була запозичена з пол. *fuzja* походить від фр. *fuzil* "рушниця", фр. ст. *foisil*, *fuisil* і далі від нар.-лат. **fōcilis* "з каменю викресаний вогонь", пов'я-

заного з focus "вогнище" [ЕСУМ 6, 136; Булика 1980, 69]. Ще одним видом рушниці (із кремінним затвором) була *флінта*: "Калениченку реєсть далемъ купить мнѣ шліонску флінту" [Дневник Марковича Ч. 1., 35]. Це запозичення з німецької мови Flinte, яке виникло внаслідок скорочення складного слова Flintbüchse "кремінна рушниця", утвореного із іменників Flint (двн. Flins, снн. flint) "кремінь", можливо, спорідненого з дірл. slind "цегла", гр. πλίνθος "цегла, брусок" і Büsche "мисливська рушниця" [ЕСУМ 6, 109; ІУМЛФ, 500; МСТ 2, 454]. Популярною серед українців була "рушниця з гнотовим затвором" – *мушкетъ*, яка зафіксована в "Пирятинських актових книгах" та інших пам'ятках, [ІУМЛФ, 499] запозичена через посередництво польської та західноєвропейських мов з італійської і своїм корінням сягає латинської мови: пол. muszkiet "старовинна гнотова рушниця" < нім. Muskéte "тс." < фр. mousquet "тс." < іт. mouschetto "стріла для арбалету, мушкет; маленька мушка" < слат. musca "муха; вид метального пристрою" [ЕСУМ 3, 544; Булика 1980, 69; Фасмер III, 652; SJP IV, 914; Machek 384]. Староукраїнська актова пам'ятка "Позов білоцерківському підстарості Станіславу Рокошу до Володимирського гродського суду в справі за скаргою Андрія Фірлея про незаконне стягнення мита..." (1628), фіксує запозичену лексему *карабинъ* на позначення "виду ручної вогнепальної зброї": "... у них в способъ мыта взялъ... у Тимоша // Дорошенка – кордь..., у Ждана Федоренъка – лукъ зъ сагайдаком..., у Петра Сторожа – карабинъ..." [ТУВН, 285]. Це слово було запозичене через посередництво старопольської (karabin) та німецької (Karabin) мов з французької (carabine) [ІСУМ 14, 48; Булика 1980, 69; SSE II, 64], інші вчені вказують на можливість російськомовного посередництва [ЕСУМ 2, 381]. На початку XVIII ст. з'явилася нова "гвинтова рушниця, що була поширена в Росії, а згодом і серед козаків", назву якої було запозичено з польської мови (gwintówka < заст. gwindówka < gwintowy "гвинтовий" [ЕСУМ 1, 486]) > укр. *гвѣнтувка, гвинтовка, винтовка*: "Кгвѣтувокъ осмъ." [ІСУЯ, 641; МСТ 1, 196; ІУМЛФ, 499].

Невід'ємним елементом бойових операцій була інша вогнепальна зброя – артилерія. "Армія Б. Хмельницького мала на своєму озброєнні всі найновіші тогочасні типи гармат, поширені в інших країнах Європи. Залежно від калібру, форми та розміру в них були різні назви. Найживванішими були гармати середнього та малого калібру – октава, фалькон (сокіл), бастардова кольобрина (кулеврина), серпантина чвертькартавна, фальконет (мала піщаль), мала серпантина, органка, дільце, виватка, шкіряна гарматка" [Чухліб 2003, 314]. Визначними центрами українського відливання гармат були міста: Київ, Львів, Новгород-Сіверський, Глухів. Збереглися згадки про майстерну працю українських людвісарів Йосипа та Карпа Балашевичів, Івана Степанова, Івана Андрійовича, Івана Полянського, які свої витвори часто прикрашали вишуканими орнаментами, гербами тощо. Досі Московський Крель пишається українською гарматою, яка була виготовлена К. Балашевичем на замовлення гетьмана І. Мазепи (її довжина – 3 м 95 см). Ця зброя була репрезентована і в староукраїнських писемних пам'ятках, зокрема вони часто фіксують лексему *дѣло* на позначення поняття "вогнепальна зброя великого калібру, гармата" < пол. dżało [Булика 1980, 69; SSP II, 290]: "Порохѣ до дель до гаковъницъ до рѣчьницъ ѿдного

до всеє стре(ль)бы... " [Опис Кременецького замку 1552, 148] або "... з дель, з гаковни(ц)ами, и з ручница(ми), и з и(н)шою многою стре(л)бою и ору(ж)є(м), во(и)не належачо(и), ко(н)но и збро(и)но ...наехавши мо(ц)но ...на име(н)є жоны моеє... з дель, з гаковни(ц) стреляли..." [АЖМУ, 100-101; див. АЖГУ, 52; Київський літопис, 75] та ін. Пам'ятки фіксують також прикметникову форму *дѣльный* "(призначений для гармати) гарматний" [ІСУМ 9, 14]. Зі значенням "гармата" у писемних пам'ятках староукраїнської мови вживалася в різних фонетичних варіантах ще одна запозичена лексема *армата*: "теды всѣ ночу з ѿбозѣ без потички в чо(м) хто мо(г) ... и где хто мо(г) а(р)мату, ѿрѣжя, и добра всѣ оставивши ѣтекли" [Львівський літопис, 179]. Крім запозичених лексем на позначення вогнепальної зброї великого калібру (а також на позначення допоміжних елементів) вживалися і питомі лексеми, зокрема: *инорозъ* "(вид гармати) єдиноріг" [ІСУМ 13, 141]; *снасть* "гармата; остов, основна частина гармати" [МСТ 2, 337]; *роскатъ* "поміст, на якому ставилися гармати на замкових укріпленнях" [МСТ 2, 29]; *колода* "(станок для ствола гармати) лафет" [ІСУМ 14, 192].

Усі згадки про вогнепальну зброю у пам'ятках супроводжуються описом її складових (куль, пороху тощо); частовживаною була лексема *аппаратъ*, яка походить із пол. *aragat*, що сягає лат. *apparatus* і позначала "сукупність речей, призначених для стрільби": "чого всего места поблизшыє украшенныє такъ его королевское милости, яко панские и шляхецкие, през додаваня апараты военныхъ, бунтовъ и рад таемныхъ чыненя, ребелизантом козаком помощью были" [Арх. ЮЗР Ч. 3, т. 4, 426]. "Для стрільби використовували різні заряди – ядро, бомбу, картеч" [Чухліб 2003, 314]. Пам'ятки вказують на використання у досліджуваній період ще такого виду заряду як *граната, гранатъ* "заряд у вигляді кулі, начиненої порохом, смолою, що його метали гарматою чи вручну на ворожу ціль" < іт. *granata* "розривний снаряд" < лат. *granatus* "зернистий" [ІУМЛФ, 500; пор.: Булика 1980, 68; SSE I, 339; SP VIII, 93], деякі дослідники вказують на можливість запозичення з нім. *Granate* "тс." [ІСУМ 1, 584]: "метаніємъ страшнихъ гранатовъ" [АЮЗР 1677, XIII, 366]. У військових, а іноді й у побутових, сутичках часто використовували свинцеві кулі, які мали назву – *шротъ* < нім. *Schrot*: "Въ томъ городку арматъ желѣзнихъ дванадцать штукъ, а шесть такихъ, що шротомъ стрѣляють" [ЛСВ III, 448]. Вогнепальна зброя не могла функціонувати без *куль* "куля, ядро (снаряд для стрільби)"; ця лексема походить від стп. *kula* < нвн. *Kugel* [ІСУМ 15, 178; пор.: SSP III, 461; Булика 1980, 68; SSE III, 339; Фасмер III, 339–340; Machek 285; Brückner 281; ПЭС I, 411]; "...джерела засвідчують назву *куля* (ст.-н. *küle*) в сучасному розумінні (*куль* железныхъ, свинцомъ облитихъ ... до гаковниць тыхъ ... девятьсотъ сорокъ и шесть ...) та у значенні "ядро" (*куль* каменныхъ около польъ трети пяди ...), також *дробъ*..." [ІУМЛФ, 500]. Для заряджання рушниць часто використовували січене залізо, яке ще називали "сіканка" або ж польським терміном *глиотъ* (< стп. *glot*) [SSP II, 417; Булика 1980, 68; Brückner 142]: "Ханского забито сестренца кглиотомъ желѣзнымъ" [ІСУЯ, 644].

Окрему мікрогрупу утворюють питомі та запозичені лексеми, які номінують певні компоненти вогнепальної зброї, допоміжні її елементи або ж сам процес користування цією зброєю: *курокъ* "(частина ударного механізму в ручній вогнепальній

зброї) курок; (фігура мішень у вигляді півника; пристрій для стрижні, що служить для напрямку вітру) флюгер" < пол. kurek [ЕСУМ 15, 195; ДМВН, 60; Булика 1980, 70], іноді вказують на посередництво російської мови та на німецьке коріння польської лексеми (Hahn "курок; кран; півень") [ЕСУМ 3, 156]; *ладунокъ* "(пучок паперу для забивання набою в ручну вогнепальну зброю) пиж" < пол. ładunek < свн. Ladung [ЕСУМ 15, 219-220; Булика 1980, 68; SSE IV, 422], в сучасній українській мові досі вживається похідне дієслово *ладувати, лядовати* "вантажити, заряджати", яке "запозичене з середньовісньонімецької мови, можливо, через посередництво польської: свн., нвн. laden «тс.»" [ЕСУМ 3, 181]; питомі лексеми: *кресь* "(затвор у вогнепальній зброї, механізм для видобування іскри за допомогою кременя) кресало" [ЕСУМ 15, 101]; *натравка* "поличка (заглиблення у кременевій рушниці, куди насипали порох)" [ЕСУМ 13, 14; ЕСУМ 4, 48]; *выстрель* "вистріл, постріл" (*выстрѣлити, выстрѣлѣти*) [ЕСУМ 6, 64]; *стрелене* "постріл" [МСТ 2, 370]; *штыляти* "стріляти" [МСТ 2, 501]; *стрелба, стрѣлба* "вогнепальна зброя, заряд" [МСТ 2, 370, 373]; *кий* "(вид вогнепальної ручної зброї) кий, дрюк" [ЕСУМ 14, 91-92; ДМВН, 57].

Назви холодної зброї та супровідних елементів.

"Серед холодної зброї, якою користувалися козаки, головною була шабля (меч). У середні та ранньоновітні часи на Заході та Сході вона цінувалася як найпочесніший вид зброї" [Чухліб 2003, 314]. В Україні шабля вважалася лицарською зброєю і часто означувалася як "чесне оружжя" [Галенко 1998, 97]. Шанобливе ставлення українців до цього виду зброї демонструють думи та пісні, в яких вона названа "шаблею-сестрицею", "ненькою-рідненькою", "панночкою-молоденькою". "Значного поширення серед козацького війська набули шаблі турецького, іранського, сирійського, угорського, російського та польського походження. Однак найбільше цінувався так званий козацький тип ("черкаського дела") шаблі, який вироблявся в Україні. Він став великим синтезом західних (угорсько-польських) і східних (переважно турецьких) досягнень у галузі зброярства. Їх прикрашали за допомогою гравіювання, карбування, чернення, оздоблення коштовним камінням та емалювання" [Чухліб 2003, 314].

Щодо походження самої лексеми *шабля* "холодна зброя (застосовується кінною), шабля" [ЕСУМ 6, 365], то одностайної думки мовознавців поки не існує: одні вказують на польське коріння (< пол. szabla) [МСТ 2, 487], інші – на давнє запозичення з угорської мови (< уг. szablya "шабля", букв. "різак" – є суфіксальним утворенням від szabni "краяти, різати"), відкидаючи при цьому гіпотезу про тюрсько-татарське коріння [ЕСУМ 6, 365; пор.: Булика 1980, 70; Фасмер III, 541; Brückner 538; ПЭС II, 243]: "Вишневецкій вскочилъ въ самую середину Козацкого навалу и великое между ними, взявши ихъ на шаблѣ учинилъ поражене" [ЛСВ IV, 19]. Поширеним різновидом шабел в Україні була *булатна шабля*: перша фіксація цього словосполучення, на думку Г. Халимоненка [Халимоненко Дис. 1993, 95], припадає на 1577 р.: "шабля булатная" [АВАК Т. 3, 282], ці дані потребують корекції: 1572 р. – "...в то(й) же скрыне... побрано шаблю булатную ѡпра(в)ленюю позолотистую..." [Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни / Цит. за: ЕСУМ 3, 95]. Вираз *шабля булатная* зустрічається і в українських думках, і в літопи-

сі Самійла Величка, а в "Дневнике генерального подскрабия Якова Марковича" на-трапляємо на словосполучення "ножь булатный" [МСТ 1, 73], а в "Жизни князя Андрея Михайловича Курбского..." – "ка(р)вашь булатны(й)" [Цит. за: ІСУМ 3, 95]. Зауважимо, що форма *булат* зі значенням "гартована сталь, стальний клинок, шабля" відома в сучасній українській мові, куди свого часу потрапила з північно-тюркських мов, в які була запозичена з перської мови (*rūlād* "сталь") [ШЭС I, 2; Фасмер I, 238; ПЭС I, 52; ЕСУМ 1, 289]; для порівняння: каз. *bolat* "булат" [Байжанов 1975, 5]; тур. *bolud* "тс." Ф. Корш поділяв думку щодо перського походження цієї лексеми і вважав, що іранську етимологію цього слова пояснити важко; він порівнював перську лексему з д.-інд. *pharawat* "назва котрогось інструменту", *ragwat* "індійський епітет плуга", котре в іранських діалектах мало оформлення *pula-f/a/t* [Халимоненко Дис. 1993, 96]. У давньотюркських текстах термін не засвідчено, проте зафіксовано антропонім *Bulat* [Древнетюркський 1969, 122], який має зв'язок з цим словом (пор. також власне ім'я *Булат* у багатьох народів Сходу). К. Менгес вважає, що русичі цей термін запозичили у половців (полов. *Volat*) [Menges 1959, 180]; аналіз половецької лексики засвідчує, що половці запозичили чимало персизмів, отож таку реалію, як *булатну шаблю* українці цілком могли запозичити саме в них [Халимоненко Дис. 1993, 96]. Іншими видами шабел, які козаки номінували питомими лексемами, були *мунтянь*: "Мунтянь на аксамитѣ червономъ въ сребро злочѣсто зъ туркусами оправный" [ЛСВ IV, 114: цит. за МСТ 1, 439] і *гамалия*: "Пограбили ... пулгакъ шаблю гамалѣю з ладуньками" [ІСУЯ, 505], "Шаблю ... гамалию зъ серебромъ за золотыхъ 15 ...взяли" [Книга Гродская Луцкая: цит. за МСТ 1, 169; див. ще: ІСУМ 6, 187]. Зауважимо, що лексема *гамалия* відома і в сучасній українській мові, однак у семантичному її наповненні відбулися зміни: "носильник, раб". Деякі лінгвісти вказують на тюркське походження цього слова: "запозичення з турецької мови; тур. *hamal* «носій, носильник» походить від ар. *ḥammāl* «носильник», пов'язаного з *ḥamala* «носити, нести»; кінцева частина -ія з'явилася під впливом ст. *гамалия* «вид шаблі» або тур. *hamaliye* «плата за перенесення речей»" [ЕСУМ 1, 464; Булика 1980, 71; Brückner 4].

Староукраїнські писемні пам'ятки фіксують лексему *кордь* "палаш, меч" < цсл. *кордь* < тур. *karđ* [ІСУМ 15, 14] (> кордикъ "(малий) палаш, малий меч) кордик"). Зауважимо, що деякі дослідники вважають, що ця лексема запозичена не з турецької мови, а з іранських мов через тюркське посередництво: сперс., перс. *karđ* "ніж" [ЕСУМ 3, 13]. О. Булика поділяє думку щодо перського коріння цієї лексеми, вказуючи при цьому не лише на можливість старопольського посередництва, а й на угорське [SSP III, 346; Булика 1980, 70; Brückner 256]: "У Микиты Ту(р)чына: коня рыжого ..., шабелъ две, ко(р)дь, срыбро(м) ѡпра(в)ны(и), сага(и)да(к)" [ДМВН, 194]. Для номінації поняття "меч" українці послуговувалися турецькою лексемою *масать* [МСТ 1, 440], яка вживалася ще зі значенням "сталеве кружало для гостріння ножів; кресало": була запозичена частково через посередництво східнороманських мов (молд. *măsat*, рум. *mășat* "сталевий брусок") з турецької мови: *masad* "сталеве точило" і походить від араб. *massad* "тс." [ЕСУМ 3, 539; Brückner 349]. Українці

також користувалися "вузьким прямим мечем з довгим гранованим клинком", який номінувався питомою лексемою *ганчарь*: "Ганчары... золотом оправленные с камнем" [Archiwum T. VI, 214].

Серед холодної зброї у козаків користувалися попитом кинджали, про що свідчив Д. Яворницький [Яворницький 1990 Т. 1, 210]. Лексема *кинджал* "засвідчене у багатьох мовах Євразії" [Джидалаев 1990, 166] і запозичене з турецької мови (*chindžal*) [ІУМЛФ, 500]. Г. Халимоненко уточнює походження цього запозичення: "За подібністю до українського слова найдужче підходить ногайська форма (*qunzal*). Коли зважити, що українське козацтво вступало з ногайцями у безпосередні контакти, то потрібно визнати, що джерелом запозичення терміна "кинджал" в українську мову була ногайська, а не кумиська форма (*qundžal*)" [Халимоненко Дис. 1993, 101]. Ця сама реалія, що одержала в українській мові назву *кинджал*, має й інше звукове оформлення – *ганджар*, тільки джерелом запозичення її є вже інша тюркська мова – ординські говори півдня України або кримських татарів. Лексема *ганджар* "різновид кинджалу", "широкий татарський кинджал" у мовлення українського козацтва увійшла приблизно у XIV–XV ст. з кримсько-татарської мови (Г. С. – ця лексема не фіксується в ССУМ). В тюркські мови термін перейшов із арабського *han ar*, пор. крм., тур. *hanžär*, тат. *qanžar* "кинджал"; с-тур. *hanžar* "т. с."; крм. *yanžer*; аз. *xändžär*; узб. (діал.) *qanžal* "т. с." [Там само]. Дещо спрощений шлях переймання цього запозичення подає авторський колектив ЕСУМ: "запозичення з турецької мови; тур. *hançer* «тс.» походить від ар. *hanğar* «тс.»" [ЕСУМ 1, 467]. Серед кинджалів виділяли ще *кончерь* "(вид холодної зброї) кинджал з довгим вузьким клинком", "важкий довгий меч": "...товары(ш) воите(х) пе(ш)ко на осмь кони на не(м)... шиша(к) шабля ко(н)че(р) га(р)кабу(з)"; лексема походить < пол. *koncerz* < тюр. *chandžär*. [ЕСУМ 14, 250] Г. Халимоненко поділяє думку щодо походження цієї лексеми: "З тур. *qonçer* «кинджал» через романські, а потім чеську й польську мови запозичили українці й термін *кончер* «кинджал», «рапіра»" [Халимоненко 1993, 101; пор.: SSP III, 326; Булика 1980, 71; SSE II, 408], на думку авторів ЕСУМ: "кончан «вид кинджала з довгим клинком для пробивання броні» – видозмінене запозичення з тюркських мов; тат. *kandžar* «кривий кинджал», крим.-тат. *čandžär*, тур. *hançer*, аз. *хәнчәр* «тс.», як і кумик. *хынжал* «тс.» походить від перс. *ханджәр*" [ЕСУМ 2, 562; Фасмер II, 316; Machek 217; Brückner 252]. Староукраїнські пам'ятки досліджуваного періоду для номінації поняття "кинджал" засвідчують ще одну запозичену лексему – *пуйналь* (*пувналь*) < пол. *pujał* [МСТ 2, 257]; зауважимо, що коріння цього запозичення сягає італійської мови: іт. *pugnale* [Булика 1980, 68; Brückner 447]: "Облапивши его, пробиль пуйналомъ" [Рукописный хронограф, 98] або "Ся...сь пуйналми на королѣ помазанци Божіи порывають" [Апокрисис 1882, 1284].

Українські козаки користувалися ще іншими різновидами холодної зброї – *шпада* "шпага" (< гр. *σπάθη* < лит. *spada*) [МСТ 2, 500]; О. Булика вбачає інший шлях запозичення: стп. *szpada* < іт. *spada* [Булика 1980, 69]; та *шабелтась* "шашка" (< нім. *Säbeltasche*) [МСТ 2, 487]; у сучасній українській мові лексема *шабельтас* вживається із значенням "портупея" і, на думку укладачів ЕСУМ, вона "запозичена через польське посередництво з німецької мови; н. *Säbeltasche* – складне слово, що

виникло на основі слів Säbel "шабля" і Tasche "футляр, сумка, кишеня", яке походить з нар.-лат. *tasca (< лат. taxa) "доручене завдання; (пізніше) винагорода за нього", звідки розвинулося значення "торбинка (що в ній несли зароблене)" [ЕСУМ 6, 364].

"До холодної зброї козацького війська слід також віднести сокири-чекани, келепи, бойові коси та серпи, списи, кинджали, окрім того використовували дерев'яні ціпи і палиці, булави-колотушки" [Чухліб 2003, 314]. Частовживаною в староукраїнських писемних пам'ятках є лексема *келеп*, яка позначала поняття "старовинна ручна зброя, що має форму молота, насаджена на довгий держак" [СУМ 4, 139; див. ЕСУМ 2, 421]. Детальне пояснення цієї реалії дає Д. Яворницький: "Це ручна зброя, яка складалася з дерев'яної ручки, завдовжки майже один метр; на одному кінці ручки був молоток, з одного боку з гострим обушком, а з другого – гостре довге лезо. На другому кінці дерев'яної ручки були зроблені дві дірочки на петлю, за допомогою якої келеп надягався на руку, а можливо, й прикріплювався до сідла" [Яворницький 1990 Т. 1, 219]. Запорожці використовували келепи в рукопашному бою для двобою з ворогом, а також для розбивання обладунків. В. Левшин зазначає, що цю зброю здавна використовували казахи [Левшин 1832, 49]. Ця реалія була настільки поширеною, що знайшла своє поетичне втілення "в українських думках: "А козак козачий звичай має, келепом по ребрах торкає", – а також в актових документах: "(1643) обухами били и келепами перси згнетли" (АЮЗР, I, VI, 987)" [Халимоненко Дис. 1993, 100]. Термін *келеп* фактично не застосовується в інших слов'янських мовах. Тюркські мови засвідчують його зі значенням, далеким від військової сфери: тур. *kälärä* "тичинка для підтримування лози", "різновид дерев'яних кайданів"; тат. *kilär ayaçu* "мотовило"; перс. *kalaf* "пута (на коня)"; угор. *kalapacs* "молот". На ґрунті тюркських мов лексему етимологізувати важко, очевидно, це один з тих "культурних" термінів, котрі поширені на значних територіях, а їхні етимони губляться у давніх мовах Сходу. Факт відсутності терміна зі значенням "зброя" у пам'ятках тюркських мов XIV–XVII ст. може свідчити про запозичення його в українську мову з койне Чорних Клобуків чи половецької мови [Халимоненко Дис. 1993, 100]. Зауважимо, що ЕСУМ вказує на відсутність чіткої етимології, схиляючись до думки про турецьке джерело запозичення [ЕСУМ 2, 421], а ІСУМ кваліфікує *келеп* як питому лексему: "пограбили... рожновъ чтыри железныхъ, келепъ двѣ, секачовъ два" [СУМ 14, 86].

Староукраїнські писемні пам'ятки фіксують ще одне запозичення, що номінувало холодну зброю українців – *килефъ* "(бойова сокира) кайло". Ця лексема потрапила в мову-реципієнт через посередництво німецької мови (*kilof*) з грецької (*κίλοφα*) [СУМ 14, 92]: "...з ро(з)ними бронями, шпадами и рапирами, и килефами напа(д)ши..." [ТУВН, 309].

Популярною серед козаків була "гиря на ремінці" як "різновид холодної зброї", яка номінувалася лексемою *кестень*, *кистень* [Булика 1972, 154]. П. Білецький слово *кистень* вважав синонімом слова *келеп* [БНС, 184]. "У пам'ятках української мови XVI ст. термін засвідчується часто: "(1540) У Хотена весь хрибет кестенем збит"; "(1541) сын его предсе кистенем его был" (АВАК Т. XVII, 246; 360)" [Хали-

моненко Дис. 1993, 102]. Пам'ятки XVII ст. (1611 р.) також зберегли цю лексему: "...огледалъ есми, на возехъ привезеныхъ изъ Шерщевевъ, раннихъ... старыхъ и молодыхъ людей, ... побитыхъ кистенями, шаблями..." [ІСУМ 14, 103]. Г. Халимоненко висуває припущення, що "це лексема перського походження" [Халимоненко Дис. 1993, 102], поділяючи думку Л. Будагова, який виводить перс. *kistan* "прес, лещата", "палиця, щоб нею бити масло", а також узб. *kistan* "палиця або різновид зброї (дротик)", засвідчених у творах Бабура [Будагов Т. 2, 177]. О. Булика поділяє думку М. Фасмера [Фасмер 2, 240] про татарське коріння цього запозичення [Булика 1980, 71], хоча укладачі ІСУМ визначають *кистень* як питому лексему [ІСУМ 14, 103].

Серед запозичень з польської мови, які фіксуються українськими писемними пам'ятками XVI–XVII ст., зустрічаємо лексему *гротъ* (*кгротъ*, *гротъ*) < стп. *grot* < свн. *Grat* на позначення ще одного виду зброї, який був поширений серед козаків – списа (> *грокъ* "невеликий спис") [ІСУМ 7, 143]: "...а гаковници и ручници, ... кнегиня ее милость Дмитрова Буремская побрала шпись // зь кгротомъ и пропоръ" [АрхЮЗР Ч. 7, т. 1, 239–240]. Зауважимо, що О. Булика дещо уточнює значення цього слова: "накінечник списа; дротик" і окреслює польську мову як джерело запозичення [Булика 1980, 69–70; SP VIII, 152]. У військовому арсеналі українців досліджуваного періоду були *дарди* "(списи на дерев'яному держаку) дарди" [ІСУМ 7, 173]: "...то есть зь шефелинами, зь усписами, зь дардами // зь рогатинами... безъобронного чоловѣка... збили" [АрхЮЗР Ч.3, т. 1, 142–143] або "оружіе: Мѣчь, бронь, зрѣл, дарда" [ЛБ, 153]. Ця лексема потрапила в мову-реципієнт з польської мови (< стп. *darda*, *dard* < фр. *dard* < італ. *dardo*) [ІСУМ 7, 173; Булика 1980, 69; пор.: SP 4, 502; SJP 2, 24]. Для номінації поняття "спис" у староукраїнських пам'ятках фіксується ще одна лексема – *шефелинь*, яка походить з польської мови (*szefelin*) [МСТ 2, 493], в яку потрапила із стч. *šefelin* < нім. *Schäfelein* [Булика 1980, 69; пор.: картотека SP; SJP 8, 1072]. З цим же значенням у пам'ятках згадується лексема *ощеть* "спис", яка є польським запозиченням (< пол. *oszczep*) [МСТ 2, 79; Булика 1980, 70; SSP 5, 681], що, як і "ч. *oštěr*, слц. *ošter* «тс.», нл. *wóščęp* «скіпа, лучина», утворене за допомогою префікса о(b)- «об-» від *szczepać* «розколювати, щепити»; первісно...означало розколювати дерев'яну палицю" [ІСУМ 4, 246; Brückner 534; Machek 421–422]. З цим же значенням ("холодна зброя у вигляді гострого металевого наконечника на довгому держаку; мисливська зброя, рогатина" [ІСУМ 5, 372]) у пам'ятках зустрічається ще одна лексема – *списъ*, яка визначається як питома [ІУМЛФ 500], з чим не погоджується О. Булика [Булика 1980, 68] та укладачі ІСУМ: "спис – ...запозичення з польської мови; п. *spisa* "спис", заст. *spis* "тс." походить від нім. *Spieß* "спис, піка; рожен", що продовжує свн. двн. *spīz*" [ІСУМ 5, 372]. Синонімами до цієї лексеми у пам'ятках виступають слова: *копие* / *копия* "спис, піка", яке було запозичене з польської мови (< пол. *korija*) або з церковнослов'янської (< цсл. *копие*) [ІСУМ 15, 9]: "...в ребра копье(м) прободень бы(л)..." [Четья, 176 зв.] або "...даль ми еси смерть ѿ(т) копейи" [там таки, 59 зв.] (пор. похідні: *копейно* (> *копейный*, *копѣйный*) "зі списом" [ІСУМ 15, 8]) та питома лексема

рогатина "спис" [МСТ 2, 274]: "Зъ рогатыною на вартѣ стой" [АЮЗР II, 190]. Зауважимо, що зі значенням "спис" у досліджуваній період вживалася питома лексема *обухъ* [ІУМЛФ, 500], хоча семантика цього слова дещо узагальнена, її уточнює ЕСУМ: "тупа, важча частина гострого зняряддя або зброї, молот" [ЕСУМ 4, 146]. "Різновидом обуха" [ІУМЛФ, 500] був *чеканъ* "вид давньої зброї у вигляді палки з молотком на кінці" [МСТ 2, 477]: "Шляхтичъ Пекарскій на Жигмонта, короля полскаго... ударилъ чеканомъ" [Черниговская летопись, 75]. Є. Тимченко вважає це слово питомим українським, автори ІУМЛФ та ЕСУМ не погоджуються з цією думкою, вказуючи на турецьке коріння: "давнє запозичення з тюркських мов, пор. чаг. *şakan* «бойова сокира», пов'язане з тур. *çakman* «бити, карбувати»" [ІУМЛФ, 500; ЕСУМ 6, 291; пор.: SSE I, 115; Фасмер IV, 324–325; Machek 93; ПЭС II, 57–58]. Зауважимо, що для номінації "тупої сторони гострої зброї" в староукраїнській мові використовували польське запозичення *тилецъ* (< пол. *tylec*) [МСТ 2, 391], а сам "залізний накінецьник на стрілі або списі" називали полонізмом *желязко* (< пол. *zelazko*): "...з луку в самый крыжь з боку левого шкодливе... пострелилъ, же ажъ желязко въ самой кости в немъ зостати мусело" [Голубев Т. II, 268]. Для позначення останньої реалії використовували ще питомі лексеми *площикъ* "железко, накінецьник у стрілі" та *остре* "накінецьник" [МСТ 2, 111; МСТ 2, 57]: "Стрѣли великіє с площадками широкими" [Летопись Самовидца, 88] або "...додавають же кшталтовъ и на сагайлаки и на сагайдачные остра и кульбаки" [ВКЗ, 209]. В сучасній українській мові збереглася ботанічна назва *площик*, яка позначає "ячмінь дворядний"; ця номінація мотивована формою колоска цієї рослини, оскільки він має плоску форму, на відміну від ячменю чотирядного [ЕСУМ 4, 455].

Частовживаною серед українських воїнів була холодна зброя, яка номінувалася питомою лексемою – *пѣрначъ* і позначала "вид зброї, яка мала насаджену на рукоятку металеву головку з гострими виступами" [МСТ 2, 261]: "Пѣрначъ полковничій" [ЛСВ III, 21], "Пѣрначъ Турецкій срѣброзлочѣстїй подъ бляхмалемъ" [ЛСВ III, 115] або "Вручилъ полковнику... пѣрначъ и значокъ полковный" [Дневник Ханенко, 134]. Серед питомих лексем, які позначали види холодної зброї українців у писемних пам'ятках згадуються ще: *куша* "(різновид лука) самостріл" [ІСУМ 15, 206–207], *кий* "(вид холодної зброї) кий, дрюк" [ІСУМ 14, 91–92]: "...абы нихто ...не сме(л) въ зброя(х)... з ручницею з луко(м) с кушею... до суду... приходити" [ВЛС, 50 зв.], "Дреколь, Аллбарта, галабард(а), албо кій, сокира, рогатина" [ЛБ, 33].

У досліджуваній період популярним видом холодної зброї було "ратище з сокирою на кінці – алебарда" – *галабартъ*: "Урүжіє: Мѣчь, ...волочна, ошѣ(п), галабар(т), рогатин(а)." [ЛБ, 153] Ця лексема потрапила на українськомовний ґрунт через посередництво польської мови (< стп. *halabart*) з французької (< фр. *hallebarde*), в яку було запозичено з німецької (< свн. *Helmbarte*) [ІСУМ 6, 184]; О. Булика виключає французьку ланку у процесі запозичення *галабарда* (*альябарда*, *альябарта*) < стп. *halabarda*, *alabarta* < свн. *helbarte*, нім. *Hellebarde*, *Hellebarte* [Булика 1980, 68; пор.: SSP II, 536; SSE I, 394]; складніший шлях входження цієї лексеми

у мову-реципієнт відстоюють укладачі ЕСУМ: "запозичено через російську та польську мови з французької; фр. *hallebarde* через посередництво італійської мови запозичено з середньовісньонімецької; свн. *helmbarte* «алебарда» складається з іменників *helm* «рукоятка, топориче» ... і *barte* «сокира», пов'язаного з *bart* «борода»" [ЕСУМ 1, 60].

Зауважимо, що запозичення всіх вищезгаданих іншомовних лексем не було "механічним перенесенням окремих слів з однієї мови в іншу. Це [Г. С. – був] ... процес органічного засвоєння нових лексем, нових словотвірних елементів і семантичного пристосування до сформованої в даній мові системи словникового складу. Доля запозичених слів перебуває у прямій залежності від перебігу процесу семантичного пристосування, від того, наскільки їх введення виправдано потребою вираження особливих понять, нових значень і смислових відтінків" [Сорокин 1965, 64].

Аналіз лексики, яка номінувала різні типи зброї, що була поширена на теренах України в досліджуваний період, спонукає до висновків: 1) більша частина питомої лексики на позначення вогнепальної та холодної зброї виникла саме у досліджуваній період, причиною чого була нестабільна суспільно-політична ситуація в Україні, споконвічне прагнення українців відстояти свою незалежність, захистити рідну землю від іноземних посіпак (*оружже* (> *оружный* "озброєний"), *железо*, *п'щаль*, *самопаль*, *пулгакъ*, *кобыла*, *коза*, *инорозъ*, *снасть*, *роскатъ*, *колода*, *кресъ*, *натравка*, *выстрель* (похідні: *выстрѣлити*, *выстрѣлти*), *стрелене*, *шпиляти*, *стрелба*, *стрѣлба*, *кий*, *гамалия*, *мунтянь*, *ганчаръ*, *рогатина*, *обухъ*, *площикъ*, *п'рначь*, *куша*, *кий*); 2) практичне удосконалення військового мистецтва спонукало інтенсивну розбудову ЛСГ "назви зброї" шляхом запозичення лексем, які номінували нові реалії, або ж уточнювали існуючі. Зокрема, мовою-реципієнтом були запозичені лексеми: із німецької мови безпосередньо чи через посередництво: *флинта* < нім., *шротъ* < нім., *риштунокъ* < нім., *гаковица* (*гаковница*, *гаковъница*, *гакивница*; похідні: *гаковничный* (*гаковничъный*, *гаковъничный*, *гаковъничъный*)) < стп. < свн., *куля* < стп. < нвн., *гротъ* (*кгротъ*, *гротъ*) < стп. < свн., *ладунокъ* < пол. < свн. (похідні: *ладувати*, *лядовати*), *шефелинтъ* < стп. < стч. < нім.; із тюркських мов: *булат*, *кордъ*, *кордикъ*, *мусать*, *кинджал*, *ганджар*, *кончеръ*, *келеп*, *аркан*, *канчук*, *карбач*, *кобур*, *ковчанъ*, *сагайдак*; із польської мови: *желязко*, *тилець*, *курокъ*, *ощепъ*, *бардабушка*, *гвѣнтувка* (*гвинтовка*, *винтовка*), *дѣлю* (похідні: *дѣльный*), *пуйналь* (*пувналь*); *копие* / *копия* < пол. або < цел. (похідні: *копейно* (> *копейный*, *копѣйный*); із латинської мови безпосередньо чи через посередництво інших мов: *армата* < лат., *аппарать* < пол. < лат., *граната* (*гранатъ*) < іт. < лат., *фузѣя* < пол. < фр. < нар.-лат., *мушетъ* < пол. < нім. < фр. < іт. < слат.; із італійської мови через посередництво інших мов: *аркабузь* (*гаркабузь*, *гарькабузь*) < стп. < нім. < фр. < іт., *дарди* < стп. < фр. < іт.; із французької мови через польське посередництво: *карабинъ* < стп. < фр.; із грецької через німецьке посередництво: *килефъ* < нім. < гр.; 3) окреслюється група запозичень, яка номінує різні види вогнепальної та холодної зброї, походження яких однозначно встановити важко; досі серед мовознавців то-

читься дискусія щодо шляхів потрапляння цих слів у мову-реципієнт: *зброя, бронь, ручниця, шабля, шабельтасъ, шпада, кистень, галабартъ, спис, чеканъ*; 4) значна частина питомої та запозиченої лексики на позначення різних видів холодної та вогнепальної зброї, зафіксована староукраїнськими пам'ятками (з конкретним значенням), нині має статус застарілої, історичної лексики, причиною чого були кардинальні зміни, що відбулися у сфері військового "оснащення", часткове переозброєння українського війська, орієнтація на нові види зброї, зміна політичної ситуації в Україні тощо (*железо, бронь, оружже, самопаль, пулгакъ, аркебуз, бардабушка, фузѣя, келеп, флинта, дѣло, пуйналь, ладунокъ, кресъ, натравка, гамалия, мунтянъ, инорозъ, роскатъ, колода, килефъ, гротъ, дарди, алебарда, оцень, шефелинь, чеканъ, пѣрначь*); 5) простежується група лексики, на позначення зброї, її частин та супровідних елементів, які фіксуються у писемних пам'ятках досліджуваного періоду та сучасними лексикографічними джерелами із збереженням або частковою зміною лексичного значення (*зброя, гармата, кордъ, кинджал, рушниця, винтовка, граната, шабля, куля, курокъ, выстрель, стрелба, списъ*).

Осмилення ролі внутрішньомовних та позамовних факторів розвитку лексичної системи, значення іншомовних впливів на цілісність мовної системи, співвідношення запозиченої та питомої лексики та відношень між ними в межах певної тематичної групи, уточнення часу та шляхів запозичення, аналіз всіх етапів пристосування запозичених лексем до системи мови-реципієнта – ось неповний перелік тих проблем, без вирішення яких неможливо відтворити повної історії становлення та розвитку будь-якої мови, української зокрема.

Военная лексика как неотъемлимый компонент словарного состава языка активно развивалась в XVI–XVII в., что было обусловлено общественно-политической ситуацией в Украине. Огнестрельное и холодное оружие, аккумулируя новейшие достижения мировой техники военного производства того времени, всесторонне представлено исконными и заимствованными номинациями в древнеукраинских письменных памятниках. История этих лексем – это история становления, нормирования украинского литературного языка, история развития украинского военного ремесла и искусства, основанная на росте или сокращении номинаций соответствующих реалий.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, заимствование, исконные единицы, язык-реципиент.

Military lexics as mandatory component of dictionary content of language had been actively developing in XVI–XVII ct., that was caused by social and political situation in contemporary Ukraine. Firearm and cold steel, accumulating the newest achievements of the contemporary world technics of military production, are widely presented by native and adopted nominations in literacy sources of ancient Ukraine. History of these lexems is the history of establishment, normalization of Ukrainian literary language, is the history of development of Ukrainian military craft and production, based on increasing or decreasing of quantity of naming of corresponding realities.

Key words: lexical and semantical group, adoption, native units, language-recipient.

Джерела:

АБМУ – Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. – К. : Киевская старина, 1892. – 112 с.;
АВАК – Акты, издаваемые Виленскою археографической комиссиею. – Т. 1–39. – Вильно, 1865–1915;

АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590–1635 / підгот. до вид. Мойсієнко В. М. – Житомир : Полісся, 2004. – 250 с.; **АЖМУ** – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. Бойчук М. К. – К. : Наукова думка, 1965. – 191 с.; **Акты**, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1–5. – СПб., 1846–1853; **Апокрисис**, соч. Христофора Филалета (1597–1599) // Русская историческая библиотека. – СПб., 1882. – Т. 7; **АрхЮЗР** – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Ч. 1, т. 1. – Ч. 8, т. 6. – К., 1859–1911; **Archiwum ksiąząt Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie**. – Lwow, 1910. – Т. I. (1366–1506). – 1887; Т. III. (1432–1534). – 1890; Т. IV. (1535–1547). – 1890; Т. VI. (1549–1577). – 1910; Т. VII. (1554–1572). – 1910; **АЮЗР** – Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. – СПб., 1863–1892. – Т. 1–15; **Вірші** з трагодії Христос пасхон **Григорія Богослова**. – Львів : Друкарня братства, 28.III 1630. 1630. – 18 арк., 24 ряд. // ЗНТШ. – Т. 117–118. – Львів, 1914. – С. 156–178; **ВКЗ** – Вірши Ером. Климентія Зиновієва сына (кінець XVII – початок XVIII ст.) // Пам'ятки української мови і літератури. – Львів, 1912. – Т. 7. – С. 1–215; **ВЛС** – Артикули або закони Великого князівства Литовського (2-й Литовський статут Почаївського або Волинського списку). – Б. м. н., 1566. – Збер. у Відд. рук. Львів. наук. бібл. АН України, шифр О/Н-15. – л. 38; **Волинський релігійний вільнодумець**. – Б. м. н., поч. XVII ст. (Тексти з антикатолицьких, протестантських заміток ієромона Пахомія на полях Острозької біблії) // ЧИОНЛІ. – К., 1905. – Кн. XVIII, отд. 3; **Густинська летопись** // ПРСЛ. – Т. II. – СПб., 1843. – 392 с.; **ДМВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / підгот. до вид. Німчук В. В., Русанівський В. М., Симонова К. С., Франчук В. Ю., Черторизька Т. К. – К. : Наукова думка, 1981. – 315 с.; **Дневник** генерального подскарб'я **Якова Марковича**. – 1717–1734 гг. – Ч. I–III. – К., 1893; Ч. IV. 1735–1740 гг. – Львів, 1913; **Дневник** генерального хорунжего **Николая Ханенко**. – 1727–1753. – К. : Киев. старина, 1884. – 524 с., 12 с. пр.; **ГУМЛФ** – Історія української мови. Лексика і фразеологія / під ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1983. – 744 с.; **Київський літопис** // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1888. – С. 73–92; **Книга Гродская Луцкая**. Рукопис Центр. государ. истор. архива в Киеве. – 1624. – л. 1060; **ЛБ** – Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627 / підгот. тексту і вст. стаття В. Німчука. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.; **Летопись** Григорія **Грабянки**. – Киев : Киев. Врем. комис. для разбора древних актов, 1854; **Летопись Самовидца** по новооткрытым спискам: С прил. трех малорос. хроник: "Хмельницкой", "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". – Киев : Киев. Врем. комис. для разбора древних актов, 1878. – XVIII, 81, 469 с.; **ЛСВ** – Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. Издана Временною комиссией для разбора древних актов. – Киев : Лито-типогр. зав[едение] Вильнера, 1848–1864. – Т. 1. Сказаніе о войнѣ козацкой с поляками чрез Зеновія Богдана Хмельницкого. – 1848. – 545 с.; Т. 2. Повествованія летописная о малороссийских и иных отчасти поведеніях собранная и zde описанная. – 1851. – 612 с.; Т. 3. Повествованія летописная о малороссийских и иных отчасти поведеніях собранная и zde описанная. – 1855. – 568 с.; Т. 4. Прил. : Тип. Федорова. – 1864. – 407 с.; **Львівський літопис** 1498–1649. – Рукописна копія в ЦНБ АН України, шифр VII 206 м/37, арк. 168–182; **Опис Брацлавського замку**. – Брацлав, 1552. – Збер. у ЦДАДА Росії, ф. 389, од. зб. 563, арк. 142–145; **Опис Київського замку**. – К., 1552. – Збер. у ЦДАДА Росії, ф. 389 (Лит. метр.), од. зб. 563, арк. 32 зв.; **Опис Кременецького замку**. – Кременець, 1552. – Збер. у ЦДАДА Росії, ф. 389 (Лит. метр.), од. зб. 563, арк. 145 зв.; **Опис Остерського замку**. – Варшава 1616. – Збер. у ЦДАДА Росії, ф. 389 (Лит. метр.), од. зб. 563, арк. 47–53 зв.; **Рукописный хронограф**: Кроника си есть летописецъ изъ розныхъ многихъ кроникаровъ діалектомъ рускимъ написана до 1656 лета чрезъ много летъ дописана 1771; **РЕА** – **Русско-еврейский архив**: Документы и материалы для истории евреев в России / собрал и издал С. А. Бершадский. – СПб. : Общество распротр. просвещ. между евреями в России, 1882–1903. – Т. 1–3; **ТУВН** – Торгівля на Україні XVI – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / підгот. до вид. Кравченко В. М., Яковенко Н. М. – К. : Наук. думка, 1990. – 405 с.; **Універсал** гетьмана **Острияниці**

// Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – С. 292–294; **Четья Мінея** 1489 р. – Рукопис зберігається в ЦНБ АН України, шифр ДА/415 л.; **Черниговская летопись** по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные с предисловием А. Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – Т. XXIX.

Словники:

БНС – Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1966. – 419 с.; **Будагов** – Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык : в 2 т. – СПб. : Тип. АН. – Т. 1. – 1869. – 810 с. ; Т. 2. – 1871. – 415 с.; **Древнетюркський** словарь. – Л. : Наука, 1969. – 676 с.; **МСТ** – Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. – К. ; Нью-Йорк : ВПЦ "Літопис-XX", 2002. – Кн. 1. – 512 с.; Кн. 2. – 2003. – 513 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка. – Т. 1. – 1982. – 631 с. ; Т. 2. – 1985. – 570 с. ; Т. 3. – 1989. – 549 с. ; Т. 4. – 2003. – 653 с. ; Т. 5. – 2006. – 703 с. ; Т. 6. – 2012. – 566 с.; **ІСУМ** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Вип. 1. – 1994. – 151 с. ; Вип. 2. – 1994. – 151 с. ; Вип. 3. – 1996. – 251 с. ; Вип. 4. – 1997. – 259 с. ; Вип. 5. – 1998. – 257 с. ; Вип. 6. – 1999. – 255 с. ; Вип. 7. – 2000. – 255 с. ; Вип. 8. – 2001. – 255 с. ; Вип. 9. – 2002. – 255 с. ; Вип. 10. – 2003. – 255 с. ; Вип. 11. – 2004. – 255 с. ; Вип. 12. – 2005. – 244 с. ; Вип. 13. – 2006. – 241 с. ; Вип. 14. – 2008. – 255 с. ; Вип. 15. – 2010. – 255 с.; **ІСУЯ** – Тимченко Є. Історичний словник українського языка. – Х., 1930–1932. – Фотопередрук О. Горбача. – Мюнхен, 1985. – 947 с.; **ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / за ред. Л. Гумецької. – К. : Наукова думка. – Т. 1. – 1977. – 632 с. ; Т. 2. – 1978. – 592 с.; **СУМ** – Словник української мови. – К. : Наукова думка. – Т. 1. – 1970. – 799 с. ; Т. 2. – 1971. – 550 с. ; Т. 3. – 1972. – 744 с. ; Т. 4. – 1973. – 840 с. ; Т. 5. – 1974. – 840 с. ; Т. 6. – 1975. – 832 с. ; Т. 7. – 1976. – 723 с. ; Т. 8. – 1977. – 927 с. ; Т. 9. – 1978. – 916 с. ; Т. 10. – 1979. – 658 с. ; Т. 11. – 1980. – 699 с.; **ПЭС** – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. – М. : Наука, 1958. – Т. 1. – 674 с. ; Т. 2. – 417 с.; **Срезн.** – Матеріали для Словаря древнерусскаго языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго. – СПб. : Типогр. Импер. Академіи наукъ. – Т. 1. – 1893. – 1420 с. ; Т. 2. – 1902. – 1802 с. ; Т. 3. – 1912. – 1684 с., дополнения 272 с., дополнения къ указателямъ сокращеній, помещенныхъ въ тт. I-мъ и II-мъ 13 с.; **ШЭС** – Этимологический словарь русского языка / под ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд-во МГУ, 1965. – Т. 1, вып. 2. – 271 с.; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс. – Т. 1. – 1964. – 562 с. ; Т. 2. – 1967. – 671 с. ; Т. 3. – 1971. – 827 с. ; Т. 4. – 1973. – 855 с.; **Brückner** – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1957. – 805 s.; **Machek** – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1957. – 627 s.; **Miklosich** – Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien : Wilhelm Braumüller, 1886. – 547 s.; **Reczek** – Reczek J. Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia. – Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Prace Komisji Słowianoznawstwa PAN, 1968 – 159 s.; **SP** – Słownik polszczyzny XVI wieku. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN. – Т. 1, 1966 ; Т. 2, 1967 ; Т. 3, 1968 ; Т. 4, 1969 ; Т. 5, 1971 ; Т. 6, 1972 ; Т. 7, 1973 ; Т. 8, 1974 ; Т. 9, 1975 ; Т. 10, 1976 ; Т. 11, 1978 ; Т. 12, 1979 ; Т. 13, 1981 ; Т. 14, 1982 ; Т. 15, 1984 ; Т. 16, 1985 ; Т. 17, 1987 ; Т. 18, 1988 ; Т. 19, 1990 ; Т. 20, 1991 ; Т. 21, 1992 ; Т. 22, 1994 ; Т. 23, 1995 ; Т. 24, 1996 ; Т. 25, 1997 ; Т. 26, 1998 ; Т. 27, 1999 ; Т. 28, 2000 ; Т. 29, 2001 ; Т. 30, 2002 ; Т. 31, 2003 ; Т. 32, 2004 ; Т. 33, 2009 ; Т. 34, 2010 ; Т. 35, 2011; **SJP** – Słownik języka polskiego. – Т. I–XI / red. W. Doroszewski. – Warszawa, wyd. 1., Państwowe Wydawnictwo "Wiedza Powszechna" (t. I–IV), Państwowe Wydawnictwo Naukowe (t. V–XI), Warszawa 1958–1969; **SSE** – Słowski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków : Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 1952–1978. – Т. I. – 1952 ; Т. II. – 1958 ; Т. III. – 1969 ; Т. IV. – 1970 ; Т. V. – 1978; **SSP** – Słownik staropolski / red. S. Urbańczyk. – PAN. – Т. 1–11, 1953–1993: Т. 1. – Warszawa, 1953–1955 ; Т. 2. – Wrocław ; Kraków ; Warszawa, 1956–1959; Т. 3. – Wrocław ; Kraków ; Warszawa, 1960–1962 ; Т. 4. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1963–1965 ; Т. 5. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1965–1969 ; Т. 6. – Wrocław ; Warszawa ;

Gdańsk, 1970–1973 ; Т. 7. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1973–1977 ; Т. 8. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1977–1981 ; Т. 9. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1982–1987 ; Т. 10. – Kraków, 1988–1993 ; Т. 11. – Kraków, 1995–2002.

Література:

1. *Абдульманова А. К.* Военная и иноязычная лексика исторической повести "Казанский летописец" / А. К. Абдульманова // Уч. зап. Бийского гос. пед. инст. – 1958. – Вып. II – С. 324–340.
2. *Абдульманова А. К.* Общественно-политическая и военная лексика : автореф. дисс. канд. филол. наук / А. К. Абдульманова. – Куйбышев, 1966. – 15 с.
3. *Андріянова О. Я.* Військово-морська термінологія української мови: етапи формування та семантика : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Я. Андріянова. – Запоріжжя, 2011. – 18 с.
4. *Байжанов Г.* Военная лексика в казахском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Г. Байжанов. – Алма-Ата, 1975. – 24 с.
5. *Батюк Л. І.* Лексика Літопису Самовидця / Л. І. Батюк // Дослідження й матеріали з української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 24–36.
6. *Батюк Л. І.* Назви одягу в "Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст." / Л. І. Батюк // Питання історії української мови. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 19–26.
7. *Батюк Л. І.* Спостереження над мовою Хмельницького літопису / Л. І. Батюк // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. Дослідження з мови та літератури. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 4. – С. 61–67.
8. *Бодуэн де Куртенэ И. А.* Несколько слов о "Культуре первобытных и древних славян". (По поводу книги Антона Будиловича "Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян") / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – К. : Тип. Фрица. – Ч. I. – Вып. I. – 1878. – 264 с. ; Ч. II. – Вып. 2. – 1879. – С. 265–405; К. : Тип. Милевского. – Ч. 2. – Вып. 1. – 1882. – 153 с. // РФВ, 1879 – Т. II, № 4. – С. 165–206; отд. оттиск: Варшава, 1880.
9. *Будилович А. С.* Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян / А. С. Будилович. – К. : Тип. Фрица. – Ч. I. – Вып. I. – 1878. – 264 с. ; Ч. II. – Вып. 2. – 1879. – С. 265–405; К. : Тип. Милевского. – Ч. 2. – Вып. 1. – 1882. – 153 с.
10. *Булыка А. М.* Даўныя запазычанні беларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск : Нав. і тэхн., 1972. – 384 с.
11. *Булыка А. М.* Лексічныя запазычанні у беларускай мове XIV–XVIII ст. / А. М. Булыка. – Мінск : Нав. і тэхн., 1980. – 256 с.
12. *Бурячок А. А.* Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 1983. – 248 с.
13. *Войтів Г. В.* Загальні назви одягу в писемних пам'ятках української мови / Г. В. Войтів // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 66–77.
14. *Войтів Г. В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. В. Войтів. – Львів, 1995. – 24 с.
15. *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу / О. Галенко // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* Товариство дослідників Центрально-Східної Європи / ред. О. Толочко [та ін.] – К. : Критика, 1998. – Т. 5. – 128 с.
16. *Гарибян Д. А.* Из истории русской лексики. О военной лексике "Азовских повестей XVII в." / Д. А. Гарибян // Уч. зап. Ереванского пед. ин-та. – Ереван, 1956. – Т. 6. – С. 281–314.
17. *Гарибян Д. А.* Лексика и фразеология "Азовских повестей XVII в." : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Д. А. Гарибян. – М., 1956. – 20 с.
18. *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський. – К. : АН УРСР, 1961. – 283 с.
19. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования) / С. Т. Голубев. – К., 1883. – Т. I. – 559 с.; 1898. – Т. II. – 524 с.

20. *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: На матеріалі українських діаріушів / В. Й. Горобець. – К.: Наукова думка, 1979. – 127 с.
21. *Гриценко С. П.* Латинські запозичення в українськомовних пам'ятках доби козацтва / С. П. Гриценко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С. 271–275.
22. *Гриценко С. П.* Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII ст.: монографія / С. П. Гриценко. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2011. – 367 с.
23. *Гриценко С. П.* Польські запозичення в українських писемних пам'ятках XVI–XVII ст. / С. П. Гриценко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2006. – Вип. 15. – С. 246–252.
24. *Джидалаев Н. С.* Тюркизмы в дагестанских языках. Опыт историко-этимологического анализа / Н. С. Джидалаев. – М.: Наука, 1990. – 241 с.
25. *Doerfer G.* Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung alterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit / G. Doerfer // Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963–1975. – Vol. I. Mongolische Elemente im Neupersischen. – 557 p.; Vol. II. Turkische Elemente im Neupersischen, alif bis ta. – 671 p.; Vol. III. Turkische Elemente im Neupersischen, gim bis kaf. – 670 p.; Vol. IV. Turkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit. – 640 p.
26. *Думи: історико-героїчний цикл / упоряд. та приміт. О. І. Дея; вступне слово М. П. Стельмаха.* – К.: Дніпро, 1982. – 158 с.
27. *Ильенко В. И.* Диалектная лексика в языке общерусских летописных сводов XV–XVII вв.: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / В. И. Ильенко. – Днепропетровск, 1960. – 17 с.
28. *Історія української культури.* – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 2. – 847 с.
29. *Ковалів П.* Лексичний фонд літературної мови Київського періоду XI–XIV ст. / П. Ковалів. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1962. – Т. 1. – 444 с.
30. *Кулиш П. Я.* Материалы для истории воссоединения Руси / П. Я. Кулиш. – М., 1877. – Т. 1. 1578–1630. – 322 с.
31. *Кутина Л. Л.* Лексика исторических повестей о смутном времени Московского государства: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Л. Л. Кутина. – Л., 1955. – 23 с.
32. *Левшин А.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / А. Левшин. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. – Ч. 3. Этнографические известия. – 331 с.
33. *Ледяева С. Д.* Военная лексика в древнерусском языке XI–XIII вв. / С. Д. Ледяева // Уч. зап. Кишинев. пед. инст. – 1954. – Т. 8. – С. 69–84.
34. *Ледяева С. Д.* К вопросу о некоторых названиях соединений в древнерусском языке. По материалам летописей XI–XIII вв. / С. Д. Ледяева // Вестник МГУ. Серия историко-филологическая. – М., 1959. – Вып. IV. – С. 163–174.
35. *Ледяева С. Д.* К истории названий воинских символов / С. Д. Ледяева // Тезисы докл. науч. конференции профес.-препод. состава по итогам научн.-исследов. работы за 1958 г. – Кишинев, 1959. – С. 80–83.
36. *Ледяева С. Д.* Из истории формирования русской военной лексики XI–XIII вв. / С. Д. Ледяева // Ледяева С. Д. Очерк по исторической лексикологии русского языка. – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 7–58.
37. *Максимов В. И.* Местная лексика в Псковской первой летописи / В. И. Максимов // Уч. зап. ЛГПИИ им. А. И. Герцена. Кафедра русского языка. – Л., 1958. – Т. 173. – С. 169–211.
38. *Мартьянова С. А.* Лексика писцовых книг города Казани XVI–XVII вв. / С. А. Мартьянова // Уч. зап. Казанск. гос. унив. им. В. И. Ульянова-Ленина. – 1952. – Т. 112, кн. 6. – С. 109–149.
39. *Миронова Г. М.* Загальні назви одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 50–59.
40. *Миронова Г. М.* Названия одежды в древнерусском языке: дисс. ... канд. филол. наук / Г. М. Миронова. – К., 1978. – 181 с., додатки – 47 с.

41. *Миронова Г. М.* Назви верхнього одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 77–86.
42. *Миронова Г. М.* Назви одягу від давнини до сучасності / Г. М. Миронова // Культура слова. – 1978. – Вип. 14. – С. 54–60.
43. *Михайленко Т. Д.* Интра- и экстралингвистические аспекты формирования и функционирования военной системы в национальных языках (на материале русского, немецкого и украинского языков) : дисс. ... д-ра филол. наук / Т. Д. Михайленко. – М., 1996. – 412 с.
44. *Menges K. H.* Schwierige slavisch-orientalische Lehnbesitzungen / K. H. Menges // UAJ. – 1959. – В. 30. – S. 180–181.
45. *Младенов С.* Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч / С. Младенов // Годишник на Софийския университет. – 1920–1921. – Т. XVII. – С. 226–230.
46. *Мурашко Л. В.* Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. В. Мурашко. – К., 1997. – 21 с.
47. *Мурашко Л. В.* Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади) : дис. ... канд. філол. наук / Л. В. Мурашко. – К., 1997. – 175 с.
48. *Покровский М. М.* Семасиологические исследования в области древних языков / М. М. Покровский // Уч. зап. Импер. Московского ун-та. Отд. истор.-филол. – М., 1896. – Вып. 23. – 124 с.
49. *Пометько Н. К.* Военная лексика в старобелорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. К. Пометько. – Минск, 1985. – 21 с.
50. *Порохова О. Г.* Лексика сибирских летописей XVII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / О. Г. Порохова. – М., 1952. – 21 с.;
51. *Порохова О. Г.* Лексика сибирских летописей XVII в. / О. Г. Порохова. – Л.: Наука, 1969. – 204 с.
52. *Рибалка Я. І.* Структура тематичної групи "військова лексика козацтва" в українській мові XVII–XVIII століття : дис. ... канд. філол. наук / Я. І. Рибалка. – Дніпропетровськ, 1998. – 193 с.
53. *Рогаль М. С.* Лексические заимствования в украинских летописях конца XVII – 1-ой половины XVIII вв. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / М. С. Рогаль. – К., 1969. – 16 с.
54. *Рогаль М. С.* Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. / М. С. Рогаль // З історії української та інших слов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 171–192.
55. *Сидоренко Р. И.* Из наблюдений над лексикой памятника XVII в. "Учение и хитрость ратного строения пехотных людей" / Р. И. Сидоренко // Наук. зап. Київ. держ. пед. інст. – К., 1958. – Т. XXIX. – С. 49–56.
56. *Сидоренко Р. И.* Военная лексика памятника XVII в. "Учение и хитрость ратного строения пехотных людей" : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Р. И. Сидоренко. – Львов, 1960. – 16 с.
57. *Севортян В.* О тюркских элементах в "Русском этимологическом словаре" М. Фасмера / В. Севортян // Лексикографический сборник. – М., 1962. – Вып. V. – С. 11–19.
58. *Сорокин Ю. С.* Развитие словарного состава русского литературного языка 30–90-е годы XIX века / Ю. С. Сорокин. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 565 с.
59. *Сороколетов Ф. П.* История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. / Ф. П. Сороколетов. – Л. : Наука, 1970. – 383 с.
60. *Ткач Ф. Е.* Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого: лексика и фразеология : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Ф. Е. Ткач. – Львов, 1954. – 16 с.
61. *Тузова М. Ф.* Русская военная лексика 2-й половины XVII – первой половины XVIII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / М. Ф. Тузова. – М., 1956. – 16 с.
62. *Туровська Л. В.* Військові звання та посади в Україні : історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології / Л. В. Туровська. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 158 с.
63. *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи. (По материалам летописей). Докт. дисс. / Ф. П. Филин // Уч. зап. ЛГПИ им. Герцена. Кафедра рус. яз. / отв. ред. Н. П. Гринкова. – Л., 1949. – Т. 80. – 288 с.
64. *Халимоненко Г. І.* Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва : дис. ... канд. філол. наук / Г. І. Халимоненко. – К., 1993. – 142 с.

65. Хаустова И. С. Лексикологическая характеристика "Ведомостей" Петра I (По материалам лексики, связанной с военной тематикой) / И. С. Хаустова // Уч. зап. ЛГУ. Серия филол. наук. – 1958. – Вып. 142. – С. 159–182.
66. Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии: древнерусский период / П. Я. Черных. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 243 с.
67. Чухліб Т. В. Военне мистецтво / Т. В. Чухліб // Історія української культури. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 293–317.
68. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – 583 с. ; Т. 2. – 560 с. ; Т. 3. – 556 с.
69. Яремко Я. П. Формування української військової термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Я. П. Яремко. – Дрогобич, 1997. – 16 с.
70. Яремко Я. П. Формування української військової термінології : дис. ... канд. філол. наук / Я. П. Яремко. – Дрогобич, 1997. – 164 с.
71. Яценко Н. О. Назви військової форми одягу в українській мові : дис. ... канд. філол. наук / Н. О. Яценко. – К., 2007. – 219 с.
72. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові / Н. О. Яценко. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. – 180 с.